Iné škály, iné výsledky? Ako ovplyvňuje použitá škála odpovede v dotazníkových výskumoch[1]

Miloslav Bahna – Jozef Zagrapan[2]
Sociologický ústav SAV, Bratislava

Different Scales, Different Results? How are Survey Responses Influenced by the Employed Scales. The paper analyses the results of a series of split ballot experiments included in three representative surveys fielded in 2016 and 2017. The focus of the experiments is to compare alternative versions of various scales to test the validity of the intensity hypothesis and to compare fully labeled scales with end labeled ones in a Slovak language questionnaire. We find strong support in favor of the intensity hypothesis observing less answers to the more intensely formulated answer categories in the tested rating scales. It seems, however, that to identify the effect on a five categories agree – disagree scale reliably, a sample larger than N = 1200 is necessary. Thought relatively small, the effect becomes more notable if respondents tend to choose answers mostly towards the scale endpoints. We demonstrate how multivariate analysis results can be substantially influenced by minor scale modifications. Our experiment comparing a fully labeled scale to an end labeled scale supports the hypothesis that end labeled scales make the endpoints more salient and are more often selected by the respondents.
Sociológia 2019, Vol. 51 (No. 1: 5-24)
https://doi.org/10.31577/sociologia.2019.51.1.1

Key words: *Split ballot experiment; end labeling; full labeling; intensity hypothesis; familiarity hypothesis*

Zistenie, že formulácia otázky položenej v dotazníkovom výskume má vplyv na odpovede respondentov je bežnou súčasťou znalostí spoločenských vedcov trénovaných v metodológii kvantitatívneho výskum. To, aký silný je tento vplyv zdokumentovala už séria tzv. split-ballot experimentov realizovaných Gallupovým inštitútom najmä v období 1938 až 1949. (Bishop – Smith 1991) Prvý takýto experiment realizoval Gallup v marci 1937. Nie je úplne jasné, prečo sa pomerne intenzívne experimentovanie so znením otázok po roku 1949 výrazne obmedzuje. Je pravdepodobné, že po stovkách experimentov bolo zrejmé, že formulácia otázky má dopad na odpovede a ďalšie zistenia potvrdzujúce túto tézu jednoducho prestali byť zaujímavé. (Bishop – Smith 1991)

V našej štúdii sa nebudeme venovať samotným formuláciám otázok, ale tomu aké sú k týmto otázkam ponúkané odpovede. Zatiaľ čo otázok položených v kvantitatívnom výskume je prakticky neobmedzené množstvo a zistenie z jedného experimentu je preto málo zovšeobecniteľné, zameranie sa len na ponúkané varianty odpovedí sľubuje potenciálne širšie využiteľné zistenia. Tento rozdiel je na jednej strane spôsobený objektívne menšou množinou do

[1] Výskum prezentovaný v tejto štúdii bol realizovaný v rámci projektu APVV-14-0527.
[2] Korešpondencia: Mgr. Ing. Miloslav Bahna, PhD. a Mgr. Jozef Zagrapan, PhD., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, Bratislava, miloslav.bahna@savba.sk; jozef.zagrapan@savba.sk

úvahy pripadajúcich variantov ponúkaných odpovedí, ktoré spravidla merajú intenzitu alebo frekvenciu a na druhej strane skutočnosťou, že s postupom času sa niektoré škály aj v slovenskom jazykovom prostredí štandardizovali.

Témou našej štúdie je teda citlivosť respondentov, resp. ich odpovedí na malé zmeny v použitých škálach. Predpokladáme, že doterajšie zistenia v tejto oblasti, ktoré spravidla vychádzajú z experimentov realizovaných vo veľkých svetových jazykoch, sú do určitej miery platné aj v pre škály formulované v slovenčine. Opierajúc sa o tieto zistenia však zároveň predpokladáme, že efekt testovaných modifikácií škál je v každom jazykovom prostredí špecifický. Je tak úlohou výskumníkov pôsobiacich v konkrétnom jazykovom prostredí aby tieto efekty zmerali a vyhodnotili. (Weijters et al. 2013) Z tohto uhla pohľadu je naša štúdia primárne službou slovenskému jazykovému prostrediu.

Motiváciou zmerať citlivosť respondentov na ponúkané varianty odpovedí bolo aj dlhoročné zapojenie Slovenska do projektov kvantitatívneho komparatívneho spoločenskovedného výskumu. Tak ako sa v priebehu rokov menilo zloženie slovenských riešiteľských tímov a ako sa kombinovali otázky pôvodne položené v odlišných komparatívnych výskumoch sme stále častejšie konfrontovaní s otázkou, aká (malá) zmena v ponúkaných odpovediach, či škálach je ešte akceptovateľná. Prípadne, akú (veľkú) zmenu mohla táto modifikácia vysvetliť v pozorovaných rozdieloch odpovedí v časových radoch.

Naše zistenia tiež môžu prispieť k hodnoteniu kompatibility odpovedí respondentov na Slovensku a respondentov v iných jazykových prostrediach. Z výskumov je zrejmé, že tendenciu odpovedať prostredníctvom krajných možností ponúkaných škál prejavujú respondenti v Spojených štátoch amerických častejšie, než respondenti v ázijských krajinách. (Dolnicar – Grun 2007; Chen et al. 1995) Podobne slabšiu tendenciu odpovedať prostredníctvom krajných odpovedí očakávame aj u slovenských respondentov, kde je medzi výskumníkmi rozšírené podozrenie, že typickejším štýlom odpovedania je tendencia ku stredovým – vyhýbavým odpovediam. Výskumy zamerané na zmeranie tejto tendencie zatiaľ zahŕňali výhradne západoeurópske krajiny. (van Herk et al. 2004; Welkenhuysen-Gybels et al. 2003)

Naša práca predstavuje prvú svojho druhu v slovenskom prostredí. Jediný nám známy experiment realizovaný v rámci zapojenia Slovenska do European Social Survey (ESS) bol realizovaný v rámci série tzv. Multitrait multi method split ballot experimentov, ktoré boli súčasťou ESS. Jeho výsledok je súčasťou Survey Quality Predictor (http://sqp.upf.edu). (Saris et al. 2010)

V nasledujúcej časti najprv predstavíme dizajn použitý v našich experimentoch a relevantné zistenia zo štúdií realizovaných v iných jazykových prostrediach. Po predstavení výskumov, v rámci ktorých boli naše experimenty realizované, sa budeme venovať analýze ich výsledkov. Zameriame sa

primárne na testovanie tzv. hypotézy intenzity a na porovnanie plne označenej škály so škálou, ktorá má označené len krajné možnosti odpovede.

Experimenty v dotazníkových výskumoch

Klasickým dizajnom pri testovaní zmien spôsobených malými modifikáciami výskumnej otázky je náhodné rozdelenie výskumnej vzorky. Pri týchto tzv. split ballot testovaniach sa vzorka respondentov náhodne rozdeľuje na dve (alebo viac) zhodne veľkých menších vzoriek, pričom experimentom sú najčastejšie rôzne verzie dotazníkov, kedy je veľká časť otázok (alebo možných odpovedí) totožných, niektoré sa však medzi skupinami líšia. Takéto testovanie umožňuje odhaľovať problém s formuláciami otázok, či kategóriami odpovedí. Ako už bolo spomenuté v úvode, split ballot experimenty majú v dotazníkových výskumoch dlhú tradíciu.

Bishop a Smith (1991) vykonali obsahovú analýzu 332 dotazníkov, ktoré obsahovali viac ako 3000 split ballot experimentov, a ktoré spoločnosť Gallup uskutočnila medzi rokmi 1938 až 1988 prevažne však v rokoch 1938 až 1949[3]. Autori identifikovali dve základné dimenzie, ktorým sa experimenty venovali:

1. abstraktnosť a konkrétnosť (všeobecnosť a špecifickosť): porovnanie otázok, z ktorých je jedna konkrétnejšia ako druhá. Napríklad v dotazníku z roku 1945 časť respondentov odpovedala na otázku či podporujú alebo nepodporujú pôžičku 6 miliárd dolárov, ktorá ma Rusku pomôcť dostať sa späť na nohy. Druhá časť respondentov odpovedala na otázku, ktorá bola formulovaná špecifickejšie, teda, či podporujú alebo nepodporujú pôžičku 6 miliárd dolárov Rusku, ktorá má pomôcť obnoviť škody po vojne, vytvoriť priemysel a zvýšiť životnú úroveň ľudí;
2. afektívny tón (affective tone) (pozitívny – negatívny) spoločenská žiadúcnosť (social desirability): rámcovanie otázok s čiastočným menením významu. Napríklad v dotazníku z roku 1949 bola časti respondentov položená otázka o štrajkoch – či si myslia, že by pracovné právo malo garantovať právo na štrajk pre odbory. Druhá časť respondentov odpovedala na podobnú otázku – pýtali sa ich však či by pracovné právo malo dovoľovať právo na štrajk pre odbory.

Tieto dve dimenzie však neboli od seba vždy oddelené, v niektorých prípadoch, keď chcel Gallup vytvoriť napríklad výraznejšiu konkrétnosť, pozmenil i tón.

Split ballot experimenty spoločnosti Gallup sa zameriavali predovšetkým na podobu otázok, dôležité poznatky však prinášajú aj výskumy, ktoré využívajú modifikáciu odpovedí, ich foriem, prípadne poradia. Napríklad Mason, Carlson

[3] V čase kedy spoločnosť Gallup prestávala so split-ballot experimentami, sa táto metóda začínala výraznejšie používať a rozvíjať v Európe, konkrétne v Institut für Demoskopie Allensbach v Západnom Nemecku. (Noelle-Neumann 1970)

a McCracken (1991) poukazujú na dôležitosť umiestnenia a radenia možností odpovede alebo Marquette (1991) na dôležitosť vynechania, respektíve pridania, možnosti pre nerozhodnutých. Z metodologického hľadiska je však dôležité, že pri každom z rôznych typov split ballot experimentov je prítomné rozdelenie respondentov, pričom jedna časť odpovedá na otázky (alebo si vyberá z odpovedí), ktoré sú formulované iným spôsobom ako pre druhú časť respondentov.

Ďalšou metódou, ktorá sa používa vo výskume dotazníkových prieskumov, je tzv. Multitrait Multimethod experimental design (MTMM). MTMM ako metóda bola predstavená v 50. rokoch (Campbell – Fiske 1959), pričom neskôr z nej bol vytvorený design, testovaný predovšetkým v 80. rokoch. Najčastejšie sa jednalo o deväť premenných, merajúcich tri latentné znaky troma rôznymi metódami, pričom každá z deviatich otázok musí byť zodpovedaná každým z respondentov. (Chylíková 2015) Vzhľadom na náročnosť tohto designu pre respondentov, Saris, Satorra a Coenders (2004) navrhli tzv. Split-Ballot MTMM experiment, kde každý respondent odpovedá na všetky otázky len dvakrát. V tomto prípade sú všetky otázky zmerané jednou metódou zodpovedané všetkými respondentami a ďalšie dve sú použité len v rámci podskupín, náhodne vybraných z celkovej výskumnej vzorky. (Saris et al. 2010) Tento typ experimentov je dlhodobo realizovaný predovšetkým v medzinárodnom projekte European Social Survey (ESS). Tu experimenty ukázali, že kvalitnejšie výsledky prieskumov sú dosiahnuté, ak odpovede netvorí škála súhlasím – nesúhlasím, ale obsahuje k položenej otázke špecifické položky (item specific, pozri tabuľku č. 1).

Tabuľka č. 1: **Porovnanie otázok s univerzálnymi a špecifickými kategóriami odpovedí**

Univerzálne kategórie odpovedí	**Špecifické kategórie odpovedí**
Súhlasíte alebo nesúhlasíte s nasledujúcim tvrdením? Zaujímam sa o politiku.	Ako veľmi sa zaujímate o politiku?
Súhlasím	Veľmi sa zaujímam o politiku.
Skôr súhlasím	Skôr sa zaujímam o politiku.
Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Mierne sa zaujímam o politiku.
Skôr nesúhlasím	Skôr sa nezaujímam o politiku.
Nesúhlasím	Vôbec sa nezaujímam o politiku.

Saris et al. (2010) pritom ukazujú, že bez ohľadu na to či bola otázka so špecifickými odpoveďami položená pred alebo po otázke s možnosťami súhlasím/nesúhlasím, kvalita prvej bola vždy vyššia. Jedným z vysvetlení môže byť fakt, že špecifické položky vyžadujú hlbšie kognitívne spracovávanie od respondentov, čo následne vedie k premyslenejším a primeranejším odpove-

diam. Na druhej strane, možnosti súhlasím/nesúhlasím vyžadujú náročnejšie spracovávanie, čo vedie respondentov k zjednodušovaniu si úloh a následne k rôznym skresleniam (bias). (Höhne – Lenzner 2017) Pri odpovediach súhlasím/nesúhlasím sa môže stať, že respondent odpovedá výberom rovnakej odpovede, bez ohľadu na otázku (straightlining), prípadne môže mať tendenciu vyberať súhlasné odpovede aj v otázkach, s ktorými nemusí úplne súhlasiť.

Skreslenia v odpovediach

Skreslenia v odpovediach (response bias), teda systematická tendencia odpovedať na podobne formulované otázky rovnakým spôsobom bez ohľadu na ich obsah (Paulhus 1991), je však problémom všetkých dotazníkových prieskumov, ktoré používajú Likertové škály. Prítomnosť skreslení môže často vychádzať z inherentných nejasností, ktoré dotazníky obsahujú. Napríklad, určiť rozdiel medzi „skôr nesúhlasím“ a „nesúhlasím“ môže byť pre respondenta náročné, preto prichádzajú na rad jeho vlastné interpretácie, ktoré sú následne náchylné na prijatie určitého štýlu pri odpovedaní na otázky v dotazníku. (He – Van de Vijver 2016) Medzi takéto štýly odpovedania patria predovšetkým: 1, už spomenutá tendencia odpovedať súhlasne bez ohľadu na obsah (acquiescence response style – ARS); 2, tendencia odpovedať nesúhlasne (disacquiescence response style – DRS); 3, tendencia vyberať si na škále krajné možnosti (extreme response style – ERS); 4, tendencia vyhýbať sa krajným možnostiam (non-extreme response style – NERS). (Liu et al. 2017) Ich prítomnosť môže ohroziť štatistickú a externú validitu výskumov, pričom ERS a ARS patria k problémom, na ktoré výskum postojov naráža najčastejšie. (Cavusgil – Das 1997; Moors et al 2014) Validita je ohrozená predovšetkým v medzinárodných výskumoch, kedy možné neodhadnutie prítomnosti niektorého zo štýlov odpovedania, môže viesť k mylnej interpretácii rozdielov medzi skúmanými krajinami. Na jednej strane ovplyvňujú spôsob, akým respondenti odpovedajú individuálne charakteristiky, na druhej strane pozorujeme aj vplyv kontextuálnych faktorov. He a Van de Vijver (2016) ukazujú, že štýly odpovedania sú najviac spojené s kognitívnou vyspelosťou respondentov: tí s nižším vzdelaním a nižšou kognitívnou kompetenciou majú tendenciu zosilňovať svoje odpovede, pravdepodobne z dôvodu potreby väčšej jasnosti, naopak tí s vyšším vzdelaním a kognitívnou kompetenciou vyberajú umiernenejšie odpovede, čo je spojené s preferenciou vyjadrovať sa s väčšou nuansou. Staršie výskumy tendenciu vyberať si na škálach krajné možnosti bez ohľadu na kontext vysvetľujú, okrem vyššej intolerancie k nejasnosti, napríklad aj vyššou mierou úzkosti u respondenta alebo väčšou mierou individualizmu. (Chen et al. 1995; Hamilton 1968; Baumgartner – Steenkamp 2001)

Kultúra krajiny a štýl odpovedania respondenta

Medzinárodné komparatívne skúmania otvárajú otázku do akej miery sú štýly odpovedania závislé nielen na osobných predispozíciách, ale aj na kontexte dotazníka a kultúre krajiny. (van Vaerenbergh – Thomas 2013) To znamená, ako je komunikačný štýl respondentov ovplyvnený kombináciou individuálnych a kultúrnych charakteristík. (Smith 2004; Schwarz et al. 2010; Uskul et al. 2010) Napríklad čo sa týka ERS – teda tendencie vyberať si krajné možnosti – predošlý výskum naznačuje, že existujú značné rozdiely vo výbere takýchto odpovedí u respondentov v rôznych krajinách, či už sa jedná o rozdiely medzi severskými a južnými európskymi krajinami (van Herk et al. 2004), medzi japonskými, kórejskými a americkými respondentami (Lee – Green 1991; Stening – Everett 1984), alebo medzi etnicitami v rámci USA. (Clarke 2000; Warnecke et al. 1997) Podobne tak existujú dôkazy o rozdieloch v uplatňovaní súhlasného štýlu odpovedania v rôznych krajinách. (Grimm – Church 1999; Johnson et al. 1997; Morris – Pavett 1992; Riordan – Vandenberg 1994)

Celkovo sa dá zhrnúť, že tendencia vyberať si extrémne (najkrajnejšie) odpovede je motivovaná snahou dosiahnuť jasnosť, presnosť a rozhodnosť vo verbálnych prejavoch, zatiaľ čo výber stredovejších odpovedí súvisí s nejednoznačnosťou, flexibilitou a skromnosťou vo výpovediach. Súhlasný štýl je spojený so submisívnosťou, ktorá vyplýva z prívetivosti a úcty k hierarchii, hlavne v kultúrach, kde je dôležitá spoločenská harmónia. Príkladom tu môžu byť východoázijské spoločnosti. (Niikura 1999) Je teda zrejmé, že sila rôznych efektov môže byť ovplyvnená kultúrou a kontextom v jednotlivých krajinách. (Johnson et al. 2005)

Platí, že na testovanie kultúrne-podmienených štýlov odpovedania by bolo potrebné realizovať experiment paralelne vo viacerých krajinách. V našich experimentoch sme sa zamerali na nasledujúce dva možné spôsoby modifikovania škály odpovedí a ich efekt v slovenskom jazykovom prostredí.

Intenzita a familiarita odpovedí

Hypotéza o intenzite krajných možností odpovedí hovorí, že intenzívnejšie označenia reprezentujú extrémnejšie pozície, a keďže extrémnejšie pozície sú typicky zriedkavejšie, respondenti by ich mali vyberať menej často. Wyatt a Meyers (1987) zistili, že ak krajné pozície pozostávali z menej absolútnych označení (súhlasím a nesúhlasím), odpovede respondentov boli distribuované rovnomernejšie medzi všetky možnosti, než v prípade, kedy krajné pozície boli intenzívnejšie (veľmi súhlasím a veľmi nesúhlasím). V tomto momente respondenti koncentrovali odpovede viac na „slabšie“, viac stredové pozície. Navyše, rozdielna intenzita je napríklad prisudzovaná aj rôznym slovám, ktoré sa v krajných pozíciách objavujú, ako „rozhodne (ne)súhlasím“ „určite“, „veľmi“

a podobne, čo taktiež môže ovplyvňovať respondentov pri rozhodovaní. (Cliff 1959)

Krajné pozície, ktorých označenie je vnímané ako viac intenzívne, by teda mali byť označované respondentami menej často. Na druhej strane, Weijters et al 2013, ponúkajú iný pohľad. Respondenti neuvažujú o odpovediach len na základe intenzity možností, ale podobne dôležitým determinantom výberu odpovede je aj jej familiarita – teda ako známe, či prirodzené, sú dané odpovede pre respondenta, ako často ich používa v bežnom jazyku. Autori vo svojom výskume ukazujú, že krajné pozície sú vyberané častejšie, ak sú označené familiárnejšími označeniami a to aj v prípade, že ich intenzita je vyššia. Určité označenia teda môžu „priťahovať" viac odpovedí, čo následne vedie k skresleniu výsledkov. Autori navyše uvádzajú, že rozdiely v odpovediach, ktoré sú niekedy prisudzované kultúrnym rozdielom medzi krajinami, môžu byť v medzinárodných výskumoch spôsobené prekladom dotazníkov. Označenia odpovedí sú v rôznych jazykoch automaticky rozdielne, čo znamená možnú rozdielnu familiaritu týchto označení, čo môže viesť k rozdielnym vzorcom správania pri odpovedaní. Napríklad, ak je krajný bod v určitom jazyku viac familiárnejší ako v inom jazyku, je pravdepodobné, že v prvom prípade bude respondentami vyberaný častejšie ako v inej krajine. V našej práci budeme empiricky testovať len hypotézu o intenzite ponúknutých odpovedí, možným efektom familiarity formulácie sa budeme venovať v záverečnej diskusii.

Škály s označenými kategóriami a škály s pomenovanými krajnými kategóriami

Pri odpovedaní na dotazníkové otázky respondenti vykonávajú radu kognitívnych procesov: 1, zameriavajú sa na otázku a interpretujú ju (komprehencia / comprehension), 2, vyhľadávajú relevantné názory (beliefs) v pamäti (vyhľadávanie / retrieval), 3, integrujú názory do rozhodujúceho úsudku (usudzovanie / judgement) a 4, prispôsobujú úsudok možným kategóriám odpovedí (odpovedanie / response). (Tourangeau et al. 2000) V názore, ktorá z foriem – škála so všetkými označenými kategóriami alebo škála len s pomenovanými krajnými kategóriami, je vhodnejšia, neexistuje v literatúre jednoznačná zhoda, aj keď prevládajú zástancovia prvých menovaných. Dickinson a Zellinger (1980) tvrdia, že respondenti preferujú škály s označenými kategóriami. Podľa niektorých autorov toto označenie ponúka odpovedajúcim viac informácií ako interpretovať škálu, čo v konečnom dôsledku znamená menšiu kognitívnu záťaž pri odpovedaní a následne aj presnejšie odpovede. (Johnson et al. 2005; Weng 2004) Arce-Ferrer (2006) ukazuje, že chápanie významu kategórií odpovedí hrá kľúčovú úlohu pri štýle odpovedania a respondenti potrebujú pomoc pri interpretovaní týchto kategórií. V tejto štúdii bola len jedna pätina respondentov schopná správne verbálne určiť pomyselný stred na škále,

v ktorej boli pomenované len krajné kategórie. Na druhej strane, napríklad Krosnick a Fabrigar (1997) uvádzajú, že škály s krajnými kategóriami sú pre respondentov jednoduchšie na zapamätanie a menej kognitívne náročné. Taktiež v niektorých prípadoch môžu byť presnejšie, nakoľko škály s označenými kategóriami môžu byť problematické vzhľadom na nejasnosť jazyka. Škály s označenými kategóriami sa však vyznačujú vyššou reliabilitou. (Coromina – Coenders 2006; Dickinson – Zellinger 1980; Krosnick – Berent 1993)

Porovnaniu štýlov odpovedí medzi typmi škál sa venuje menšia časť výskumov. Zatiaľ čo Lau (2007) nenachádza medzi nimi signifikantný rozdiel, Weijters, Cabooter a Schillewaert (2010) ukazujú, že pri škálach s krajnými kategóriami sú respondenti náchylnejší na výber extrémnejších odpovedí a škály s kompletne označenými kategóriami evokujú skôr tendenciu odpovedať súhlasne bez ohľadu na obsah (ARS). Stredové kategórie sa v tomto prípade stávajú viac význačnými. Totožný záver prinášajú aj Moors, Kieruj a Vermunt (2014). Škály s krajnými kategóriami sa vyznačujú silnejšou tendenciou k voľbe krajných kategórií škály (ERS), nakoľko tu kraje škály priťahujú pozornosť respondenta a sú jasnejšie ako pozície medzi nimi. V prípade kompletne označených škál sú si všetky kategórie z pohľadu respondenta rovné, pretože žiadna možná odpoveď nie je zvýraznená na úkor inej.

Procedúra a design experimentu

Na overenie predpokladov formulovaných hypotézami o intenzite ponúkaných odpovedí a na overenie rozdielu medzi označenými a neoznačenými škálami sme použili sériu experimentov na rozdelenej výskumnej vzorke (split ballot) realizovanú v rámci zberu dát v troch kolách slovenskej účasti v medzinárodnom komparatívom výskume ISSP. Základný prehľad o realizácii terénneho zberu dát ponúka tabuľka č. 2. Väčšina z prezentovaných experimentov bola v nezmenenej podobe súčasťou minimálne dvoch, prípadne všetkých troch výskumov realizovaných na jeseň rokov 2016 a 2017. Cieľom bolo získať čo najväčšiu vzorku tak, aby bolo možné analyzovať efekty, ktoré by neboli spoľahlivo zaznamenateľné ak by sme mali k dispozícii len štandardnú vzorku mierne vyššiu ako tisíc respondentov. Šťastnou zhodou okolností boli dva výskum ISSP (Pracovné orientácie a Úloha vlády) realizované rovnakou výskumnou agentúrou, navyše v takmer rovnakom čase. Tieto dva výskumy označujeme v nasledovnom texte ako „2016“. Tretí výskum ISSP obsahujúci naše metodologické experimenty bol realizovaný inou výskumnou agentúrou na nadštandardne veľkej vzorke 1400 respondentov. Ten je v texte označený číslom „2017“. Všetky výskumy boli realizované formou osobných rozhovorov za pomoci počítača / tabletu, do ktorého boli odpovede anketárom zaznamenávané (CAPI). Elektronický dotazník zároveň zabezpečoval realizáciu experi-

mentu na rozdelenej vzorke tak, že náhodne zobrazoval jednu z dvoch variánt dotazníku.

Tabuľka č. 2: **Výskumy ISSP Slovensko obsahujúce tzv. „split-ballot“ experimenty**

Názov výskumu	Realizácia	Spôsob zberu	Dátum	Vzorka	Vek
ISSP Pracovné orientácie Slovensko 2016	Kantar TNS Slovakia	CAPI	11.9. - 29.10.2016	1150	18+
CSES a ISSP Slovensko 2016	Kantar TNS Slovakia	CAPI	13.10. - 28.11.2016	1150	18+
ISSP Sociálne siete Slovensko 2017	Median SK	CAPI	11.9. - 18.10.2017	1404	16+

Efekt intenzity ponúkaných odpovedí

Očakávaný vplyv intenzity formulácie odpovede sme testovali prostredníctvom niekoľkých situácií.

Ako prvý test sme vybrali trojicu výrokov z výskumu ISSP 2012 Rodina a rod venovaných rozdeleniu rolí muža a ženy. Tieto tri otázky nasledovali v dotazníku za sebou a obsahovali výrok [A], s ktorým v roku 2012 súhlasila prevažná väčšina respondentov, výrok [B], ktorý v roku 2012 zodpovedala väčšina odpovedajúcich stredovými odpoveďami a výrok [C], s ktorým väčšina respondentov nesúhlasila. Doslovné znenie výrokov je uvedené v poznámke pod tabuľkou č. 3. Polovica respondentov mohla vyjadriť svoje odpovede na škále *jednoznačne súhlasím – súhlasím – ani súhlasím, ani nesúhlasím – nesúhlasím – jednoznačne nesúhlasím*. Druhá polovica respondentov odpovedala na všetky tri otázku prostredníctvom škály *súhlasím – skôr súhlasím – ani súhlasím, ani nesúhlasím – skôr nesúhlasím – nesúhlasím*. Tieto päťstupňové škály sa teda líšili dvomi krajnými pozíciami. V intenzívnejšie formulovanej variante škály si respondenti volili medzi *„jednoznačne súhlasím“* a *„súhlasím“* (resp. *„jednoznačne nesúhlasím“* a *„nesúhlasím“*) zatiaľ čo v menej intenzívne formulovanej škále išlo o voľbu medzi variantami *„súhlasím“* a *„skôr súhlasím“* (resp. *„nesúhlasím“* a *„skôr nesúhlasím“*).

Základným očakávaním v súlade s testovanou hypotézu bolo, že respondenti častejšie využijú odpoveď krajnou možnosťou škály ak bude formulovaná menej intenzívne. Očakávali sme teda, že respondenti častejšie vyberú možnosť *„súhlasím“* v porovnaní s možnosťou *„jednoznačne súhlasím“*. Prípadne, že častejšie zvolia odpoveď *„nesúhlasím“* oproti odpovedi *„jednoznačne nesúhlasím“*. Tri otázky dávali možnosť porovnať očakávaný efekt intenzity škály v troch vyššie opísaných situáciách.

Výsledky experimentu sumarizuje tabuľka č. 3. V tabuľke sú porovnané odpovede respondentov na intenzívnejšie a menej intenzívne formulovanú

škálu súhlas – nesúhlas na tri položené otázky. Výsledky za výskumy realizované v roku 2016 spoločnosťou TNS Kantar sú prezentované na kumulovaných odpovediach z týchto dvoch výskumov. Porovnanie dvoch alternatívnych škál potvrdzuje predpoklad o vplyve intenzity položenej otázky na odpovede respondentov. V prípade odpovedí na otázku [A] je rozdiel štatisticky signifikantný, tak na vzorke z roku 2016 ako aj vo výskume realizovanom v roku 2017. Ak bola krajná možnosť *„súhlasím“*, zvolilo ju ako odpoveď viac respondentov než v prípade intenzívnejšie formulovanej odpovede *„jednoznačne súhlasím“*. Očakávaný efekt potvrdzuje aj štatisticky signifikantný rozdiel v odpovediach na otázku [B] vo výskume v roku 2017. Zároveň sa potvrdil náš predpoklad, že tento efekt nebude dosť silný na to, aby bol identifikovateľný experimentom „split ballot“ na štandardne veľkej výskumnej vzorke len mierne presahujúcej 1000 respondentov. Väčší príklon k menej intenzívne formulovanej odpovedi nie je štatisticky signifikantný v prípade, ak výskumy realizované na vzorke 1150 respondentov v roku 2016 nekumulujeme ale ich analyzujeme samostatne.

Tabuľka č. 3: **Slabšia a silnejšia intenzita krajných bodov škály súhlasím – nesúhlasím v troch situáciách** (v %)

	[A]				**[B]**				**[C]**			
	2016*		**2017***		**2016**		**2017****		**2016**		**2017**	
	Intenzita		Intenzita		Intenzita		Intenzita		Intenzita		Intenzita	
	vyššia	nižšia	vyššia	nižšia	vyššia	nižšia	vyššia	nižšia	vyššia	nižšia	vyššia	nižšia
Súhlasím (silnejšie)	50,6	53,4	49,3	56,8	14,2	13,0	20,9	27,6	5,0	6,6	16,4	20,4
Súhlasím (slabšie)	35,4	30,1	41,1	33,7	27,8	30,0	32,1	29,3	13,5	13,4	23,1	23,4
Ani súhlasím, ani nesúhlasím	8,9	12,0	6,8	8,1	24,0	23,4	24,7	25,1	23,1	23,0	28,7	26,1
Nesúhlasím (slabšie)	3,6	3,2	2,1	1,1	21,2	20,1	16,7	11,5	32,8	29,7	21,5	18,5
Nesúhlasím (silnejšie)	1,5	1,3	0,7	0,4	12,8	13,7	5,6	6,4	25,6	27,3	10,2	11,7
Súhlas spolu	86,0	83,5	90,4	90,4	42,0	42,9	53,0	57,0	18,5	20,0	39,6	43,8
Nesúhlas spolu	5,1	4,5	2,8	1,5	34,0	33,8	22,3	17,9	58,4	57,0	31,7	30,1

Pozn. * p<0,05, ** p<0,01, rozdiely medzi odpoveďami, ak sú súhlasné a nesúhlasné odpovede zlúčené nie sú v roku 2017 signifikantné v žiadnom z troch testovaných prípadov, v roku 2016 je rozdiel v prípade otázky [A] tesne štatisticky signifikantný (p=0,46). Doslovné znenie otázok: [A] *Obaja – muž aj žena by mali prispievať do príjmu domácnosti*, [B] *Celkovo povedané, rodinný život je ukrátený, ak je matka zamestnaná na plný pracovný úväzok*, [C] *V čase vysokej nezamestnanosti by vydaté ženy mali zostať v domácnosti*
Zdroj: ISSP Pracovné orientácie Slovensko 2016, CSES a ISSP Slovensko 2016, ISSP Sociálne siete Slovensko 2017

Výsledky prezentované v tabuľke č. 3 poukazujú na ďalšiu zaujímavú okolnosť. Efekt intenzity škály je silnejší v prípade, že položená otázka generuje vo výraznej miere prevažne súhlasné odpovede. Ak chce viac než 80% respondentov vyjadriť súhlas, je príležitostí rozlíšiť mierny súhlas od súhlasu silného viac, než v prípade, že respondenti častejšie vyberajú stredové pozície medzi súhlasom a nesúhlasom. V takom prípade je aj citlivosť kumulovanej vzorky dvoch výskumov štandardnej veľkosti nedostatočná na identifikovanie očakávaného efektu. Výnimkou je tu výskum z roku 2017, ktorý aj pri otázke [B] s nižším podielom súhlasných odpovedí nachádza štatisticky významný rozdiel v prospech väčšieho príklonu k menej intenzívne formulovanej škále. Rozloženie odpovedí na otázku [C] nepotvrdilo náš, o výskum z roku 2012 opretý, predpoklad, že otázka bude generovať prevažne nesúhlasné odpovede porovnateľné s príklonom k odpovediam kladným v otázke [A]. Hoci v oboch rokoch na otázku [C] odpovedali nesúhlasne respondenti častejšie ak bola krajná poloha škály formulovaná menej intenzívne, nejde o štatisticky významný rozdiel. Odpovede na otázku [C] sa navyše nečakane výrazne odlišujú medzi rokmi 2016 a 2017, kumulovať ich preto považujeme za vecne problematické.

Porovnanie odpovedí na otázku [B] vo vzorke z roku 2017 a na otázku [C] v roku 2016 ponúka provokatívnu hypotézu. Podiel súhlasiacich v roku 2017 bol približne rovnaký ako podiel nesúhlasiacich v roku 2016. Kým to v roku 2017 stačilo na to, aby sme identifikovali štatisticky významný posun smerom k menej intenzívne formulovanej krajnej hodnote škály, tento rozdiel na opačnom konci škály v roku 2016 nie je dostatočne veľký na to aby bol identifikovaný ako štatisticky významný. Môžeme teda formulovať hypotézu, že kognitívna citlivosť respondentov na zmenu intenzity formulácie krajnej polohy je väčšia pri súhlase (resp. pozitívne formulovanej alternatíve) než pri nesúhlase. Jej overenie však napriek nášmu pôvodnému zámeru znemožňuje už spomenutá okolnosť, že odpovede na otázku [C] negenerujú podobne prevažujúci nesúhlas, ako v prípade otázky [A].

Vyššie formulované zistenie, že silný príklon respondentov k súhlasnému pólu škály znamená aj vyššiu citlivosť odpovedí na zmenu jej intenzity však neplatí absolútne. Ak by sme dokázali formulovať otázku, ktorá by vyvolávala taký silný súhlas, že by sa drvivá väčšina respondentov stotožnila s odpoveďou *„rozhodne súhlasím“*, zmena tejto možnosti na menej intenzívnu formuláciu *„súhlasím“* by zrejme nepriniesla zásadne iný výsledok. Tento efekt vieme do určitej miery demonštrovať na odpovediach mužov a žien, ktoré sú zobrazené v tabuľke č. 4[4]. S otázkou [A] *„jednoznačne súhlasí“* až 54,8% žien a len 44,1% mužov. Ak zmeníme označenie krajného pólu škály z *„jednoznačne*

[4] Tabuľka č. 4 zobrazuje kumulované odpovede z dvoch výskumov z roku 2016 a výskumu z roku 2017. Vzhľadom na neprítomnosť posunu v názoroch na otázku [A] zrejmého z odpovedí v tabuľke č. 3 ide o legitímnu možnosť.

súhlasím" na *„súhlasím"* dá sa očakávať, že všetky respondentky, ktoré vyjadrili *jednoznačný súhlas* odpovedia možnosťou *súhlasím*. Skupina respondentiek, ktorá by mohla namiesto slabšej alternatívy súhlasu zvoliť menej intenzívne formulovaný silnejší súhlas na tejto škále tvorí približne 35,4% respondentiek. Naopak, táto „zásobáreň" mierne súhlasiacich je u mužov väčšia – až 40,3%. Táto okolnosť môže vysvetľovať väčší posun odpovedí u mužov v závislosti na intenzite škály. Podrobné porovnanie je zobrazené v tabuľke č. 4.

Tabuľka č. 4: **Rozdiel v odpovediach mužov a žien pri odlišnej škále súhlasu – nesúhlasu, otázka [A], kumulácia dát 2016 a 2017**

	Vyššia intenzita			Nižšia intenzita		
	Ženy (%)	**Muži (%)**	**Rozdiel v p.b.**	**Ženy (%)**	**Muži (%)**	**Rozdiel v p.b.**
Súhlasím (silnejšie)	54,8	44,1	10,6	58,0	50,3	7,8
Súhlasím (slabšie)	35,4	40,3	-4,9	28,7	35,1	-6,4
Ani súhlasím, ani nesúhlasím	6,2	10,6	-4,4	9,6	11,6	-2,0
Nesúhlasím (slabšie)	2,3	4,0	-1,7	2,5	2,3	0,2
Nesúhlasím (silnejšie)	1,4	1,0	0,4	1,1	0,8	0,4
Spolu súhlas	90,1	84,4	5,7	86,8	85,4	1,4
Spolu nesúhlas	3,7	5,0	-1,3	3,6	3,0	0,6

Zdroj: ISSP Pracovné orientácie Slovensko 2016, CSES a ISSP Slovensko 2016, ISSP Sociálne siete Slovensko 2017.

V tabuľke č. 4 si môžeme všimnúť, že rozdiel medzi podielom silne súhlasiacich mužov a žien je 10,6 p.b. ak odpovedajú na škále s vyššou intenzitou ale len 7,8 p.b. ak odpovedajú na škále s nižšou intenzitou. Ukážeme, že aj tento, zdanlivo malý, rozdiel môže mať veľký vplyv na analýzu. Tabuľka č. 5 ukazuje, ako sa mení záver o súvislosti pohlavia so súhlasom s výrokom [A] v závislosti od použitej škály. V modeli v tabuľke č. 5 sa snažíme vysvetliť súhlas s výrokom [A] viacnásobnou lineárnou regresiou s tromi nezávislými premennými. Vidíme, že ak použijeme škálu s vyššou intenzitou, ktorá generuje väčší rozdiel medzi odpoveďami mužov a žien v krajnej polohe súhlasu dospievame k záveru, že muži s výrokom súhlasia výrazne menej často (Beta = -0,099). Naopak, ak meriame závislú premennú škálou s nižšou intenzitou, vyhodnocujeme pohlavie respondenta ako výrazne slabší prediktor (Beta = -0,048), ktorý je na hranici štatistickej signifikantnosti (p=0,041).

Tabuľka č. 5: **Súhlas s otázkou [A], vplyv odlišného merania súhlasu na výsledok viacnásobnej lineárnej regresie**

	Vyššia intenzita				Nižšia intenzita			
	B	Štd. chyba	Beta	Sig.	B	Štd. chyba	Beta	Sig.
Muž (dummy)	-0,169	0,040	-0,099	0,000	-0,081	0,040	-0,048	0,041
Vek (v rokoch)	0,001	0,001	0,013	0,586	0,000	0,001	0,010	0,673
Vzdelanie (12 kategórií)	0,011	0,007	0,035	0,135	0,002	0,007	0,005	0,839
N	1821				1839			
R^2	0,011				0,002			

Zdroj: ISSP Pracovné orientácie Slovensko 2016, CSES a ISSP Slovensko 2016, ISSP Sociálne siete Slovensko 2017.

Hypotézu o vplyve intenzity formulácie odpovede sme overovali ešte na dvoch ďalších otázkach. V tomto prípade sme nepoužili formát súhlasím – nesúhlasím ale pracovali sme s položkami, ktoré boli formulované špecificky k položenej otázke. Prvý príklad je otázka o šťastí. Zmena medzi intenzívnejšie a menej intenzívne formulovanými položkami odpovedí spočívala v úprave dvoch krajných možností *„úplne šťastný/á“* a *„šťastný/a“* na menej intenzívne „*šťastný/á“* a *„celkom šťastný/a*“. Obdobná zmena prebehla aj na opačnom póle škály. Z výsledkov v tabuľke č. 6 vidíme, že takáto zmena mala za následok zmenu v distribúcií odpovedí presne v duchu očakávaní hypotézy o intenzite formulácie odpovede. V oboch prípadoch, na vzorke 2016 aj 2017, išlo o štatisticky signifikantnú zmenu. Zaujímavé v kontexte analýzy zmien na škále súhlasím – nesúhlasím je, že táto zmena bola vyhodnotená ako významná aj v situácii, keď len výrazná menšina volila krajnú odpoveď škály (aj keď zároveň bola pomerne silne zastúpená druhá najintenzívnejšia odpoveď). Užitočné je tiež zistenie, že zmena intenzity škály nemala v žiadnom z oboch prípadov vplyv na celkový podiel respondentov, ktorí sa označili ako prevažne šťastní.

Vzhľadom na minimum respondentov voliacich odpovede *„nešťastný“* či *„úplne nešťastný“* však podobne, ako v prípade škály súhlasu ani v tomto prípade nevieme vyhodnotiť, či sú odpovede respondentov rovnako citlivé na analyzované zmeny aj na negatívnom póle škály.

Výsledok posledného testu intenzity odpovede ponúka tabuľka č. 7. V tomto prípade experiment porovnával škály použité v slovenskom a českom preklade otázky o prítomnosti zdravotného obmedzenia vo výskume EU SILC. Experiment bol súčasťou dvoch výskumov v roku 2016. Kľúčovou zmenou je zníženie intenzity odpovede o neprítomnosti obmedzenia z *„Vôbec neobmedzovaný“* na *„Neobmedzovaný“,* dochádza však aj k zmene stredovej kategórie. Aj

v tomto prípade sme svedkami väčšieho príklonu respondentov k menej intenzívne formulovanej kategórii, nevime však povedať, do akej miery je zmena vyvolaná (aj) zmenou strednej kategórie. Výsledok je tak zaujímavý najmä meritórne, vzhľadom na skutočnosť, že otázka je používaná na odhad parametra zdravých rokov života a odpovede by mali byť medzinárodne porovnateľné.

Tabuľka č. 6: **Slabšia a silnejšia intenzita krajných bodov škály šťastný – nešťastný** (v %)

	2016*		**2017*****	
	Vyššia intenzita	**Nižšia intenzita**	**Vyššia intenzita**	**Nižšia intenzita**
1 (najvyššie šťastie)	8,3	12,6	6,6	14,0
2	41,0	35,9	43,1	38,3
3	27,7	28,4	32,1	28,9
4	16,9	16,8	14,7	14,0
5	5,1	5,5	2,9	4,3
6	0,8	0,7	0,6	0,3
7 (najvyššie nešťastie)	0,3	0,2	0,0	0,3

Pozn. * p<0,05, *** p<0,001, doslovné znenie otázky: *„Ak by ste mali zhodnotiť svoj život vo všeobecnosti, povedali by ste, že ste vcelku šťastný/á alebo nešťastný/á?“*
Zdroj: ISSP Pracovné orientácie Slovensko 2016, CSES a ISSP Slovensko 2016, ISSP Sociálne siete Slovensko 2017

Tabuľka č. 7: **Slabšia a silnejšia intenzita krajného bodu škály pocitu obmedzenia, príklad otázky z EU SILC** (v %)

	2016*			
	Vyššia intenzita		**Nižšia intenzita**	
Veľké obmedzenie	Veľmi obmedzovaný	6,9	Veľmi obmedzovaný	4,8
	Obmedzovaný, ale nie veľmi	23,2	Obmedzovaný	20,6
Žiadne obmedzenie	Vôbec neobmedzovaný	69,9	Neobmedzovaný	74,6

Pozn. * p<0,05, doslovné znenie otázky: *„Do akej miery ste boli v priebehu minimálne posledných 6 mesiacov obmedzovaný kvôli zdravotnému problému v činnostiach, ktoré ľudia bežne vykonávajú?“*
Zdroj: ISSP Pracovné orientácie Slovensko 2016, CSES a ISSP Slovensko 2016.

Efekt označenej škály

V porovnaní s pomerne extenzívnym testovaním hypotézy o intenzite odpovedí bolo naše porovnanie odpovedí na škále s označenými kategóriami so škálou s označenými krajnými kategóriami realizované len na jednej otázke vo výskume v roku 2017. Pripomeňme, že doterajšie zistenia sú v očakávaniach vo vzťahu k sledovanému efektu nejednoznačné. (Pozri Lau 2007 a Weijters – Cabooter – Schillewaert 2010)

Tabuľka č. 8: **Plne označená škála a škála s označenými krajnými pozíciami, osobná skúsenosť s korupciou** (v %)

2017***			
Označená škála		**Označené kraje škály**	
Ani raz	41,3	1 = ani raz	54,2
Len výnimočne	40,1		28,4
Niekoľkokrát	16,3		15,3
Pomerne často	2,2		1,3
Veľmi často	0,2	5 = veľmi často	0,8

Pozn. *** p<0,001, doslovné znenie otázky *„Ako často ste sa v posledných piatich rokoch vy osobne alebo niektorý váš blízky príbuzný stretli s takým verejným činiteľom, ktorý naznačil, že chce alebo si otvorene vypýtal úplatok či protislužbu za poskytnuté výhody?“*
Zdroj: ISSP Sociálne siete Slovensko 2017.

Z porovnania v tabuľke č. 8 sa zdá, že náš výsledok potvrdil silný efekt prítomnosti resp. vynechania označenia stredových kategórií odpovedí. Zdá sa, že platí predpoklad Weijtersa, Cabootera a Schillewaerta (2010), že ponechanie označenia krajných kategórií tieto kategórie zvýrazňuje na úkor stredových kategórií. V kontexte vyššie analyzovaných experimentov je zaujímavé, že v tomto prípade došlo k zmene pri kategórii odpovede, ktorá naznačovala úplnú absenciu skúsenosti s náznakom korupcie.

Diskusia a záver

Analyzovaná séria experimentov priniesla prvé overenie pozorovaných efektov zmeny škály v dotazníkovom výskume v slovenskom jazykovom prostredí. Naše závery prinášajú pomerne silné argumenty v prospech hypotézy o intenzite formulácie. Odpovede na škálach s intenzívnejšie formulovanými krajnými pozíciami sa viac sústredili na stredové možnosti a naopak, v prípade menej intenzívne formulovaných krajných bodov škály sú tieto odpovede použité zreteľne častejšie. Zdá sa, že v prípade päťstupňovej škály typu „*súhlasím*“ – „*nesúhlasím*“ ide o efekt, ktorého sila je na hranici štatistickej signifikantnosti pri štandardne veľkej reprezentatívnej vzorke dospelej populácie. Preto bolo opakovanie experimentu vo viacerých terénnych zberoch kľúčové pre jeho spoľahlivú identifikáciu.

Špecifickým prínosom nášho testu hypotézy o dôležitosti intenzity formulácie je poukázanie na skutočnosť, že citlivosť na zmeny intenzity v krajných pozíciách škály je silnejšie ak ide o respondentmi frekventovane používanú odpoveď. Naopak, ak respondenti majú tendenciu odpovedať na otázku stredovými odpoveďami je vplyv zmien intenzity formulácie krajných pozícií zanedbateľný. S tým súvisí aj náš príklad, kde sme ukázali ako môže mať – relatívne malý – pozorovaný rozdiel na celkovej vzorke dopad na

analýzu v prípade, že efekt škály je odlišne silný pre rôzne skupiny respondentov. Závery o vplyve nezávislej premennej sa potom môžu líšiť v závislosti na použitej škále.

Uviedli sme, že na overenie existencie efektu intenzity škály na škále typu „*súhlasím*“ – „*nesúhlasím*“ sme potrebovali nadštandardne veľkú výskumnú vzorku. Na druhej strane sa v niektorých prípadoch zdá, že ak ide o škálu, kde sú položky odpovedí naviazané priamo na položenú otázku (šťastie), je efekt vyvolaný zmenou intenzity krajných polôh škály silnejší. Tento pocit však môže súvisieť aj s okolnosťou, že efekt zmeny intenzity krajnej polohy škály je najsilnejší vtedy, keď je medzi odpoveďami silne prítomná poloha susediaca s touto krajnou pozíciou, tak ako to bolo napr. v prípade otázky o šťastí (pozri tabuľku č. 6 alebo diskusiu o rôznom dopade zmeny škály na odpovede mužov a žien). Záver z testovaní týchto situácií je opätovne v prospech hypotézy o dôležitosti intenzity formulácie škály. Jednou z otvorených otázok zostáva, do akej miery je citlivosť respondentov na zmenu intenzity škály prítomná v záporne formulovaných bodoch škály. Je rozdiel v kognitívnej citlivosti pri odpovediach *„rozhodne súhlasím“* a „*súhlasím*“ rovnaký ako pri odpovediach „*rozhodne nesúhlasím*“ a „*nesúhlasím*“? Niektoré z našich výsledkov môžu naznačovať, že by to tak nemuselo byť. Naše zistenia však nedokážu túto otázku zatiaľ spoľahlivo zodpovedať najmä pre – napriek predpokladom – neprítomnosť otázky, ktorá by generovala jasný príklon k nesúhlasným odpovediam.

Omnoho menší priestor sme v našom empirickom výskume zatiaľ venovali porovnaniu plne označenej škály so škálou, ktorá má označené len krajné pozície. Napriek prítomnosti experimentu len v jednom z troch doteraz realizovaných výskumov sa zdá, že pozorovaný efekt je pomerne jednoznačný a potvrdil predpoklad Weijtersa, Cabootera a Schillewaerta (2010) o tom, že škály s označenými krajnými pozíciami tieto pozície zviditeľňujú a respondenti ich volia častejšie. To naznačuje možnosť použiť označenie len krajov škály v tých prípadoch, ak odôvodnene predpokladáme tendenciu respondentov vyberať si odpovede spomedzi stredových pozícii no empirickému spracovaniu dát by viac vyhovovala rovnomernejšia distribúcia odpovedí na celej ponúknutej škále.

Otázkou pre budúce výskumy ostáva efekt familiarity formulácie ponúkaných odpovedí. Z analýzy frekvencie výskytu možných formulácii škály typu *„súhlasím“* – *„nesúhlasím“* v Slovenskom národnom korpuse a vo vyhľadávaní vyhľadávačom Google vieme povedať, že najfrekventovanejšia forma silného súhlasu je v slovenčine *„úplne súhlasím“* zatiaľ čo najbežnejšia forma silného nesúhlasu je *„vôbec nesúhlasím“* prípadne *„zásadne nesúhlasím“*. Overenie existencie a sily tohto efektu zostáva predmetom nášho ďalšieho výskumného záujmu.

Miloslav Bahna *je samostatným vedeckým pracovníkom Sociologického ústavu SAV. Ako zástupca Slovenska v programe medzinárodného komparatívneho výskumu International Social Survey Programme (ISSP) sa venuje metodológii kvantitatívneho spoločenskovedného výskumu. Dlhodobo sa zaoberá aj migráciou zo Slovenska. Publikoval monografie vo vydavateľstvách Palgrave Macmillan a VEDA ako aj články v časopisoch International Migration Review, Population, Space and Place a Studies in Higher Education.*

Jozef Zagrapan *je post-doktorandom v Sociologickom ústave SAV. Jeho hlavným zameraním sú Slovensko v medzinárodných komparatívnych výskumoch, experimentálne metódy, politická komunikácia a volebné správanie. Publikoval napríklad v časopisoch Government Information Quarterly alebo European Journal of Communication.*

LITERATÚRA

ARCE-FERRER, A. J., 2006: An Investigation into the Factors Influencing Extreme-response Style: Improving Meaning of Translated and Culturally Adapted Rating Scales. Educational and Psychological Measurement 66, s. 374-392. https://doi.org/10.1177/0013164405278575

BAUMGARTNER, H. – STEENKAMP, J., 2001. Response Styles in Marketing Research: a Cross-National Investigation. Journal of Marketing Research 83, č. 2, s. 143-156. http://dx.doi.org/10.1509/jmkr.38.2.143.18840

BISHOP, G. – SMITH, A., 1991: Gallup Split Ballot Experiments. Public Perspective 2, č. 5, s. 25-27.

CAMPBELL, D. – FISKE, W., 1959: Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-Multimethod Matrix. Psychological Bulletin 6: 81-105.

CAVUSGIL, T. – DAS, A., 1997: Methodology Issues in Cross-Cultural Sourcing Research – a Primer. Marketing Intelligence & Planning 15, č. 5, s. 213-220. https://doi.org/10.1108/02634509710177279

CLARKE, I., 2000: Extreme Response Style in Cross-Cultural Research: An Empirical Investigation. Journal of Social Behavior and Personality 15, s. 137-152. https://doi.org/10.1108/02651330110396488

CLIFF, N., 1959: Adverbs as Multipliers. Psychological Review 66, s. 27-44. http://dx.doi.org/10.1037/h0045660

COROMINA, L. – COENDERS, G., 2006: Reliability and Validity of Egocentered Network Data Collected Via Web. A Meta-analysis of Multilevel Multitrait Multimethod Studies. Social Networks 28, s. 209-231. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2005.07.006

DICKINSON, T. L. – ZELLINGER, P. M., 1980: A Comparison of the Behaviorally Anchored Rating and Mixed Standard Scale Formats. Journal of Applied Psychology 65, s. 147-154. http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.65.2.147

DOLNICAR, S. – GRUN, B., 2007: Cross-Cultural Differences in Survey Response Patterns. International Marketing Review 24, č. 2, s. 127-143. http://doi.org/10.1108/02651330710741785

GRIMM, S. D. – CHURCH, A. T., 1999: Across-Cultural Study of Response Biases in Personality Measures. Journal of Research in Personality 33, s. 415-441. https://doi.org/10.1006/jrpe.1999.2256

HAMILTON, D., 1968: Personality Attributes Associated with Extreme Response Style. Psychological Bulletin 69, 192-203. http://dx.doi.org/10.1037/h0025606

HE, J. – VAN DE VIJVER, F., 2016: Response Styles in Factual Items: Personal, Contextual and Cultural Correlates. International Journal of Psychology 51, č. 6, s. 445-452. https://doi.org/10.1002/ijop.12263

HÖHNE, J. – LENZNER, T., 2017: New Insights on the Cognitive Processing of Agree/Disagree and Item-Specific Questions. Journal of Survey Statistics and Methodology 6, č. 3, s. 401-417. https://doi.org/10.1093/jssam/smx028

CHEN, Ch. – LEE, S. – STEVENSON, H., 1995: Response Style and Cross-Cultural Comparisons of Raring Scales Among East Asian and North American Students. Psychological Science 6, č. 3, s. 170-175. http://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1995.tb00327.x

CHYLÍKOVÁ, J., 2015: Měření validity a reliability otázek v šetření European Social Survey a jeho využití. Data a výzkum – SDA Info 9, č. 1, s. 5-29.

JOHNSON, T. P. et al., 1997: Social Cognition and Responses to Survey Questions Among Culturally Diverse Populations. In: Lyberg, L. et al. (eds.): Survey Measurement and Process Quality. New York: John Wiley & Sons, s. 87-113.

JOHNSON, T. et al, 2005: The Relation Between Culture and Response Styles: Evidence from 19 countries. Journal of Cross-Cultural Psychology 36, č. 2, s. 264-277. https://doi.org/10.1177/0022022104272905

KROSNICK, J. A. – BERENT, M. K., 1993: Comparisons of Party Identification and Policy Preferences: The Impact of Survey Question Format. American Journal of Political Science 37, s. 941-964. https://doi.org/10.2307/2111580

KROSNICK, J. A. – FABRIGAR, L., 1997: Designing Rating Scales for Effective Measurement in Surveys. In: Lyberg, L. et al. (eds.): Survey Measurement and Process Quality. New York: John Wiley, s. 141-64. https://doi.org/10.1002/9781118490013.ch6

LAU, M. Y., 2007: Extreme Response Style: An Empirical Investigation of the Effects of Scale Response Format Fatigue. Notre Dame: University of Notre Dame.

LEE, C. – GREEN, R. T., 1991: Cross-Cultural Examination of the Fishbein Behavioral Intentions Model. Journal of International Business Studies 22, s. 289-305. https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490304

LIU, M. – CONRAD, F. – LEE, S., 2017: Comparing Acquiescent and Extreme Response Styles in Face-To-Face and Web Surveys. Quality and Quantity 51, č. 2, s. 941-958. https://doi.org/10.1007/s11135-016-0320-7

MARQUETTE, J., 1991: Response Form Effects in Election Polling. Public Perspective 2, č. 5, s. 28.

MASON, R. – CARLSON, J. – MCCRACKEN, M., 1991: Effect of Placements of a „Middle Position“ Alternative. Public Perspective 2, č. 5, s. 29.

MOORS, G. – KIERUJ, N. – VERMUNT, J., 2014: The Effect of Labeling and Numbering of Response Scales on the Likelihood of Response Bias. Sociological Methodology 44, č. 1, s. 369-399. https://doi.org/10.1177/0081175013516114

MORRIS, T. – PAVETT, C. M., 1992: Management Style and Productivity in Two Cultures. Journal of International Business Studies 23, s. 169-179. https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490264

NIIKURA, R., 1999: Assertiveness Among Japanese, Malaysian, Filipino, and U.S. White-Collarworkers. Journal of Social Psychology 139, s. 690-699. https://doi.org/10.1080/00224549909598249

NOELLE-NEUMANN, E., 1970: Wanted: Rules for Wording Structured Questionnaires. Public Opinion Quarterly 34, s. 191-201. https://doi.org/10.1086/267789

PAULHUS, D., 1991: Measurement and Control of Response Bias. In: Robinson J. P. – Shaver P. – Wright, L. (eds.): Measures of Personality and Social Psychological Attitudes. San Diego: Academic Press, s. 17-59.

RIORDAN, C. M. – VANDENBERG, R. J., 1994: A Central Question in Cross-Cultural Research: Do Employees of Different Cultures Interpret Work-Related Measures in an Equivalent Manner? Journal of Management 20, s. 643-671. https://doi.org/10.1177/014920639402000307

SARIS, W. – REVILLA, M. – KROSNICK, J. – SHAEFFER, E., 2010: Comparing Questions with Agree/Disagree Response Options to Questions with Item-Specific Response Options. Survey Research Methods 4, č. 1, s. 61-79. http://dx.doi.org/10.18148/srm/2010.v4i1.2682

SARIS, W. – SATORRA, A. – COENDERS, G. 2004: A new Approach to Evaluating the Quality of Measurement Instruments: The Split-Ballot MTMM Design. Sociological Methodology 34, č. 1: 311-347. https://doi.org/10.1111/j.0081-1750.2004.00155.x

SCHWARZ, N. – OYSERMAN, D. – PEYTCHEVA, E, 2010: Cognition, Communication, and Culture: Implications for the Survey Response Process. In: Harkness, J. A. et al. (eds.): Survey Methods in Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts. New Jersey: John Wiley & Sons, s. 177-190.

SMITH, P. B., 2004: Acquiescent Response Bias as an Aspect of Cultural Communication Style. Journal of Cross-Cultural Psychology 35, č. 1, s. 50-61. https://doi.org/10.1177/0022022103260380

STENING, B. W. – EVERETT, J. E., 1984: Response Styles in a Cross-Cultural Managerial Study. Journal of Social Psychology 122, s. 151-156. https://doi.org/10.1080/00224545.1984.9713475

TOURANGEAU, R. – RIPS, L. J. – RASINSKI, K., 2000: The Psychology of Survey Response. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

USKUL, A. K. – OYSERMAN, D. – SCHWARZ, N., 2010: Cultural Emphasis on Honor, Modesty or Self-Enhancement: Implications for the Survey Response Process. In: Harkness, J. A. et al. (eds.): Survey Methods in Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts. New Jersey: John Wiley & Sons, s. 191-201.

VAN HERK, H. – POORTINGA, H. – VERHALLEN, T., 2004: Response Styles in Rating Scales. Evidence of Method Bias in Data from Six EU Countries. Journal of Cross-Cultural Psychology 35, s. 346-360. http://doi.org/10.1177/0022022104264126

VAN VAERENBERGH, Y. – THOMAS, T., 2013: Response Styles in Survey Research: A Literature Review of Antecedents, Consequences, and Remedies. International Journal of Public Opinion Research 25, s. 195-217. https://doi.org/10.1093/ijpor/eds021

WARNECKE, R. B. et al., 1997: Improving Question Wording in Surveys of Culturally Diverse Populations. Annals of Epidemiology 7, s. 334-342. https://doi.org/10.1002/9781118490013.ch4

WEIJTERS, B. – CABOOTER, E. – SCHILLEWAERT, N., 2010: The Effect of Rating Scale Format on Response Styles: The Number of Response Categories and Response Category Labels. International Journal of Research Marketing 27, s. 236-247. https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2010.02.004

WEIJTERS, B. – GEUENS, M. – BAUMGARTNER, H., 2013: The Effect of Familiarity with the Response Category Labels on Item Response to Likert Scales. Journal of Consumer Research 40, č. 2, s. 368-381. http://doi.org/10.1086/670394

WELKENHUYSEN-GYBELS, J. – BILLIET, J. – CAMBRE, B., 2003: Adjustment for Acquiescence in the Assessment of the Construct Equivalence of Likert-Type Score Items. Journal of Cross-Cultural Psychology 34, s. 702-722. https://doi.org/10.1177/0022022103257070

WENG, L., 2004: Impact of the Number of Response Categories and Anchor Labels on Coefficient Alpha and Test-Retest Reliability. Educational and Psychological Measurement 64, č. 6, s. 956-972. https://doi.org/10.1177/0013164404268674

WYATT, R C. – MEYERS, L. S., 1987: Psychometric Properties of 4 5-Point Likert-Type Response Scales. Educational and Psychological Measurement 47, s. 27-35. https://doi.org/10.1177/0013164487471003